

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЮБІЛЕЙНИЙ
ЗБІРНИК

НА ПОШАНУ АКАДЕМІКА

ДМИТРА ІВАНОВИЧА
БАГАЛІЯ

З НАГОДИ СІМДЕСЯТОЇ РІЧНИЦІ ЖИТТЯ
ТА П'ЯДЕСЯТИХ РОКОВИН НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ЮБІЛЕЙНИЙ КОМІТЕТ:

акад. В. І. ЛИПСЬКИЙ—Президент Академії

акад. С. О. ЄФРЕМОВ—Віце-Президент

акад. А. Е. КРИМСЬКИЙ—Неодмінний Секретар

Секретар Комітету—М. З. ЛЕВЧЕНКО

(Завідатель Видавництва)

У КИЇВІ—1927

ЮБІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК
НА ПОШАНУ
АКАДЕМИКА ДМИТРА ІВАНОВИЧА
БАГАЛІЯ

З НАГОДИ СІМДЕСЯТОЇ РІЧНИЦІ ЖИТТЯ ТА П'ЯДЕСЯТИХ
РОКОВИН НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Юбілейний Комітет:

Акад. В. І. Липський — Президент Академії
Акад. С. О. Єфремов — Віце-президент
Акад. А. Е. Кримський — Неодмінний Секретар
Секретар Комітету — М. З. Левченко —
Завідатель Видавництва.

У КИЇВІ

З друкарні Української Академії Наук

1927

За важку коректуру цього видання, яку довелося вести спішним напруженим темпом і з великою увагою, Юбілейний Комітет складає подяку науковому редакторові мови П. Г. Іванцеві та науковому коректорові П. А. Товстоногові.

Дозволяється випустити в світ.

Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *Аг. Кримський*.

Ю. Г. ОКСМАН
(Ленінград).

СЕКРЕТНЕ СЛІДСТВО ПРО „ИСПОВѢДЬ НАЛИВАЙКО“ К. Ф. РИЛЕЄВА РОКУ 1825.

„Непостижимо, какимъ образомъ въ то самое время, какъ строжайшая цензура внимательно привязывалась къ словамъ ничего не значащимъ, какъ-то: ангельская красота, рокъ и пр., пропускались статьи подобныя „Волынскому“, „Исповѣди Наливайко“, „Братьямъ разбойникамъ“ и пр.“¹⁾ — писав р. 1826 11-го січня з Петропавлівської фортеці декабрист барон В. І. Штейнгель цареві Миколі.

Сумнів В. І. Штейнгеля в тій частині, що стосується „Исповѣди Наливайко“, поділяли не тільки мало не всі його сучасники, а й далекі нащадки. І справді, той революційний ефект, що його своєю появою в „Полярной Звѣздѣ на 1825 годъ“²⁾ здобули й протягом мало не сторіччя зберегали на російському й українському ґрунті легальні строфи Рилеевських віршів, залишав далеко за собою досягнення всієї спеціальної агітаційної літератури „декабрьской“ доби.

„Примите нашу общую благодарность: вы много сдѣлали, очень много, — писав до К. Ф. Рилеева в вересні 1825 р. український сепаратист Н. А. Маркевич³⁾ — вы возвышаете цѣлый народъ, — горе тому, кто идетъ на усмиреніе цѣлыхъ странъ, кто покушается покрыть презрѣніемъ цѣлые народы, и они ему платятъ презрѣніемъ. Но слава тому, кто прославляетъ величіе души человеческой и кому народы цѣлые должны воздавать благодарность. Исповѣдь Наливайки врѣзана въ сердцахъ нашихъ“. А мало не через дев'яносто років після цього Маркевичевого відзиву одна з засновниць Російської Соціал-Демократичної Робітничої Партії, В. І. Засуліч зворушливо згадувала, як ще в дитинстві „откуда-то попалась“ їй „Исповедь Наливайко“ Рилеева й назавсіді стала „одной из главных ее святынь“⁴⁾.

¹⁾ „Общественныя движенія въ Россіи въ перв. полов. XIX в.“, т. I, СПб, 1905, стор. 488.

²⁾ „Полярная Звѣзда“. Карманная книжка на 1825 г. для любителей и любителей русской словесности, изданная А. Бестужевымъ и К. Рилѣевымъ. С. Петербургъ. Печатано въ Воен. Тип. Главнаго Штаба Его Императорскаго Велич. — 12°, VI + 376 стр. (Цензурний дозвіл книги: 20 марта 1825 г. Александръ Бируковъ). На стор. 370—372, надруковано „Исповѣдь Наливайко“.

³⁾ „Русская Старина“, 1888, кн. XII, стор. 599. ⁴⁾ „Былое“, 1919, № 14, стр. 94.

Ці дуже характерні особливості того, як приймали „Исповѣдь Наливайко“ представники покоління радикальної інтелігенції, один од одного поділені чималим часом, нема потреби додатково документувати аналогічними даними величезної літератури цього предмету¹⁾). Прокламаційна сила Рилеевських строф не могла, звичайно, дуже довго бути таємницею й для вищих органів влади. Як свідчить секретне листування, що ми знайшли²⁾), вже через два тижні після подій 14 грудня, в самий разгар праці Комітету для слідчих розвідок про зловмисні спілки, цар Микола виявив особливий інтерес до „Исповѣди Наливайко“ й до обставин, що звязані з випуском у світ цього твору³⁾).

Року 1825 дня 29 грудня міністр народньої освіти адмірал А. С. Шишков, що під той час мав найвищий догляд над друком, звернувся до цензора С. Петербурзького цензурного Комітету „статскаго совѣтника“ А. С. Бірукова з таким секретним листом: „По высочайшей Государя Императора волѣ предлагаю вамъ, милостивый государь мой, представить мнѣ въ непродолжительномъ времени объясненіе: какими причинами руководствовались вы въ пропускѣ къ печатанію въ Полярной Звѣздѣ на 1825 годъ статьи Рылѣева подъ заглавіемъ Исповѣдь Наливайки, въ которой усматриваются неумѣстныя выраженія о преступленіяхъ и свободѣ, и какимъ образомъ вы упустили изъ виду существующія на сей конецъ цензурныя постановленія“⁴⁾).

¹⁾ Великий матеріал про „Исповѣдь Наливайко“ зареєстровано в монографії В. І. Маслова „Литературная дѣятельность К. Ф. Рылѣева“. Київ 1912 (Порів. його-ж таки „Дополненія и поправки“ до цієї праці в „Киевскихъ Университетскихъ Извѣстіяхъ“, 1916 року, № 2, стор. 1 — 56). На жаль, шановний дослідник залишив по-за сферою свого вивчення найцікавіший матеріал про інтерпретацію Рилеева в нелегальній літературі 50 — 900-х років, а так само дані історично-революційних журналів, щоденників і архівів.

²⁾ Архів Міністерства Народньої Освіти. Секретна справа канцелярії міністра „О истребованіи отъ статскаго совѣтника Бирукова объясненія, по какимъ причинамъ пропустилъ онъ въ Полярной Звѣздѣ на 1825 годъ стихотвореніе Рылѣева подъ заглавіемъ Исповѣдь Наливайки“. Почато 29 грудня. Закінчено 30 грудня 1825 р. на 3-х арк. Шифр: № 130.281.

³⁾ Надзвичайно цікаво, що ще д. 11-го квітня р. 1825 міністр народньої освіти адмірал А. С. Шишков, згідно з бажанням А. А. Бестужева та К. Ф. Рилеева „всеподданнѣше поднести изданную ими книжку, подъ названіемъ ‚Полярная Звѣзда‘ — надіслав примірники її царицям Марії Федорівні і Лизаветі Олексіївні, а також і великим княгиням Олександрі Федорівні, Олені Павлівні й Марії Павлівні. Р. 1825 дня 13-го квітня Марія Федорівна доручила „объявить г.г. издателямъ по сему случаю высочайшее ея величества благоволеніе“, а Лизавета Олексіївна 16-го квітня „соизволила пожаловать г.г. издателямъ, — первому брилліантовый перстень, а второму золотую табакерку“. Про це майбутніх декабристів повідомив Шишков 16 й 18 квітня р. 1825 (Справа Архіву Міністерства Народньої Освіти № 127.154 „О поднесеніи государынямъ императрицамъ и великимъ княгинямъ изданной штабсъ-капитаномъ Бестужевымъ и подпоручикомъ Рылѣевымъ книжки ‚Полярная Звѣзда‘“. Поч. 11-го, закінч. 18 квітня р. 1825, арк. 1—6, 7, 8, 9, 10, 11.

⁴⁾ Архів Міністерства Народньої Освіти, справа № 130, 281, арк. 1.

Поясняльну записку А. С. Бірукова подано другого-ж дня. Вона містила в собі такий матеріал ¹⁾:

Секретно.

Милостивый Государь!

По высочайшей Государя Императора воль, ваше высокопревосходительство предписаніємъ отъ 29-го сего Декабря изволите требовать отъ меня объясненіе: какими причинами руководствовался я въ пропускѣ къ напечатанію въ „Полярной Звѣздѣ“ на 1825 годѣ статьи Рылѣева, подъ заглавіемъ: Исповѣдь Наливайки, въ которой усматриваются неумѣстныя выраженія о преступленіяхъ и свободѣ, и какимъ образомъ я упустилъ изъ виду существующія на сей конецъ цензурныя постановленія?

Во исполненіе сего предписанія честь имѣю донести слѣдующее:

Означенная статья пропущена мною къ напечатанію въ помянутой книгѣ въ концѣ 1824 года.

Я не предполагалъ въ то время ни въ сочинителѣ ея, ни въ ней самой никакихъ чувствованій буйной свободы безначалія.

Сочинителя зналъ я только по имени и тогдашнему званію его, по коимъ не могъ я сдѣлать объ немъ предосудительнаго заключенія.

Сочиненіе въ самомъ началѣ имѣетъ слѣдующее вступленіе: „Буйство и утѣсненія поляковъ въ Украинѣ переполнили мѣру терпѣнія Козацкаго. Мститель ихъ Наливайко, убивъ Чигиринскаго старосту, рѣшается освободить отечество отъ ляховъ, поправшихъ святость договоровъ презрѣніемъ къ правамъ козаковъ и чистоту вѣры мучительскимъ введеніемъ уніи. Передъ исполненіемъ сего важнаго предпріятія, онъ какъ благоговѣйный сынъ церкви очищаетъ душу постомъ и отдаетъ исповѣдь Печерскому схимнику“.

Изъ сего вступленія видно, что сочиненіе сіе есть историко-романтическое. Оно относится къ бурнымъ временамъ Польши, когда ляхи нападали на союзниковъ своихъ весьма часто противъ воли и пользы самой короны.

При чтеніи сочиненія сего я не приводилъ себѣ на мысль никакихъ случайныхъ отношеній онаго, ибо оно имѣетъ опредѣленную точку зрѣнія, въ которой читатель поставленъ какъ напечатаннымъ предъ нимъ вступленіемъ, такъ и происшествіемъ и обстоятельствами описываемаго лица.

¹⁾ Та сама справа, арк. 2—3.

Наливайко не представляется въ онсмъ возмутителемъ народа противъ законной власти, но защитникомъ ея правъ и общаго блага, попираемаго чужестранною державою.

Правда, инья чувствованія описываемаго въ немъ героя слишкомъ преувеличены, гиперболическія; но сіе обыкновенно бываетъ во всѣхъ историко-романтическихъ поэмахъ.

Онъ изображается въ немъ готовымъ пролить кровь враговъ Украины и свою, готовымъ, есть-ли бы то можно было, принять на душу свою преступления всѣхъ извѣстныхъ ему грѣшниковъ, только бы возратить поруганное вѣроисповѣданіе и свободу родной землѣ; но сіи выраженія не показались мнѣ несомвѣстными съ его положеніемъ.

Онъ видитъ ниспроверженіе вѣры и правъ прежнихъ, подобно какъ во времена Мамаевского порабоженія Россіи, и въ преизбыткѣ пламенной любви къ своей родинѣ, кипитъ ревностію сразиться съ опустошителями Украины и отвергается, подобно ревнителю Іудейскаго народа Моисею, самого спасенія души своей.

Есть-ли же нынѣ въ вышепомянутой статьѣ Рылѣева и обнаруживаются, подъ восклицаніями пламенѣющей ревности къ освобожденію отечественной страны отъ чуждаго ига, дикіе вопли буйной свободы безначалія, то оныя были не только для меня, но и для всей публики непостижимы: ибо экземпляры означенной книги въ самое короткое время раскуплены; между тѣмъ какъ до нынѣшняго бѣдственнаго случая не слышно было никакихъ замѣчаній на оную.

Притомъ, къ щастію, самый законъ не требовалъ и не требуетъ отъ меня никакихъ догадокъ при разсматриваніи мною сочиненій, а напротивъ предписываетъ не доискиваться въ оныхъ сверхъ прямого смысла и значенія, какихъ бы то ни было другихъ смысловъ, и даже сомнительныя мѣста истолковывать выгоднѣйшимъ для сочинителя образомъ.

Иныхъ же цензурныхъ постановленій, кои бы существовали на сей конецъ и кои упустилъ изъ виду, я не знаю.

Что касается вообще до исправленія мною возложеннаго на меня не по прошенію, но по волѣ начальства многотруднаго и опаснаго цензорскаго званія, съ посильною ревностію моею, то я питаю себя лестною надеждою, что предъявленныя мною какъ вашему высокопревосходительству, такъ и предшественнику вашему князю Александру Николаевичу Голицыну многія сомнительнаго содержанія піесы достаточнѣе сіе показываютъ, и что вы, Милостивый Государь купно съ Его Сіятельствомъ конечно не изволите усомниться засвидѣтельствовать о томъ предъ всеавгустѣйшимъ Монархомъ нашимъ, коего воля во всякомъ случаѣ, по несомнительному убѣжденію

вѣрованія моего, будетъ для меня и моего семейства волею всевышняго.

Съ глубочайшимъ высокопочитаніємъ и сердечною преданностію честь имѣю быть

вашего высокопревосходительства Милостиваго Государя
всепокорнѣйшій слуга *Александръ Бируковъ*.

Санктпетербургъ
30 декабря 1825 г.

А. С. Бірукова, одного з найнемилосерднѣших гнобителів літератури Аракчеївської доби ¹⁾, адресата двох відомих Пушкінових „посланій до цензора“, героя багатьох епіграм і творця найсвоєріднішого цензурного фольклору, ні в якій мірі, звичайно, не можна було запідозрити в співчутті громадянській патетиці „Полярной Звѣзды“. Спеціально пристосована, щоб приспати увагу органів дозору, Рилеевська примітка про „буйство и утѣсненія поляковъ въ Украинѣ“ та характеристика там-же Наливайка, як „благочестиваго сына церкви, очистившаго душу постомъ и отдающаго исповѣдь Печерскому схимнику“,—зробили на простосердного обскуранта, яким був А. С. Біруков за словами всіх, що його знали,—як-раз той вплив, що на нього сподівалася редакція альманаху.

Формальні дані пояснення, що його подав цензор, а також пекликування його на попередню загальновідому „ревность“ його до виконання „многотруднаго и опаснаго цензорскаго званія“,—звільнили А. С. Бірукова від відповідальності за дозвіл „Исповѣди Наливайко“ й примусили припинити „дѣло“. Але, як свідчить багато документів III-го Відділу, що ми переглянули,—Міністерства Народної Освіти й Головного Управління Цензури,—однією з найбільших підстав для заборони в Росії аж до р. 1872 видання творів К. Ф. Рилеева були як-раз ті речі поета-декабриста, що в них добачала влада „слишкомъ восторженныя воспоминанія о минувшемъ Малороссіи“ і „агитацію къ сепаратизму“, себ-то „Войнаровскій“ і „Исповѣдь Наливайко“.

¹⁾ Збірку даних про цензурну діяльність А. С. Бірукова й основні матеріали для характеристики його подав Б. Л. Модзалевський у примітках до видання „Дневника Пушкина“. ГИЗ, М.-Л. 1923 р., стор. 247—248.